

παρὰ μόνο φλυαρίες, τότε μονάχα νοιώσανε μιὰ νέα ἀνάγκη, μιὰ ἀνάγκη πρακτική, πού τους ἔδειξε μ' ὠρισμένο τρόπο τὴν ἔννοια τοῦ πρωταρχικοῦ ὄντος. Σὲ τοῦτο ὁ θεωρητικὸς λόγος δὲν ἀνακατεύτηκε παρὰ μόνο γιὰ νὰ στολίση μιὰ ἔννοια, πού δὲν γεννήθηκε στὴν περιοχὴ του, καὶ νὰ τὴν ἐνισχύση μὲ μιὰ σειρά ἀπὸ ἐπικυρώσεις, παρμένες ἀπὸ τὸν φυσικὸ κόσμο.

*
* *

Ἄπ' τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς ὁ ἀναγνώστης τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαρῦ θεωρητικοῦ λόγου θὰ πειστῆ στὴν ἐντέλεια γιὰ τὸ πόσο ὑπῆρξε ἀναγκαία, καὶ πόσο ἐνισχυτικὴ γιὰ τὴ θεολογία καὶ τὴν ἠθική, ἢ κοπιαστικὴ ἐκείνη παραγωγή τῶν κατηγοριῶν. Γιατὶ μόνο ἔτσι, τοποθετώντας τες στὴν καθαρὴ διάνοια, μπορούσαμε ν' ἀποφύγουμε τὸ νὰ θεωρηθοῦν, κατὰ τὸν Πλάτωνα, γιὰ ἔμφυτες καὶ τὸ νὰ βασιστοῦν σὲ ὑπερβατικὰ αἰτήματα καὶ θεωρίες τοῦ ὑπεραισθητοῦ, πού φαίνονται ἄσκοπα. Καὶ μόνο ἔτσι, θεωρώντας τες σὰν ἐπίκτητες μπορούσαμε νὰ ἐμποδίσουμε τὸ νὰ περιοριστῆ ἢ χρῆση τους κι' ἀπὸ πρακτικὴ ἀκόμα ἀποψη, μόνο στὶς καθοριστικὲς αἰτίες τῶν αἰσθήσεων, ὅπως τὸ ἠθέλε ὁ Ἐπίκουρος. Ἄλλὰ τώρα, ἀφοῦ ἡ Κριτικὴ μ' αὐτὴ τὴν παραγωγή ἀπέδειξε 1) πὼς αὐτὲς δὲν ἔχουν ἐμπειρικὴ καταγωγή κι' ἔχουνε τὴν ἔδρα τους καὶ τὴν πηγὴ τους ἀρχιότι στὴν καθαρὴ διάνοια καὶ 2) πὼς ἀναφερόμενες στὰ ἀντικείμενα ἐν γένει, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐποπτεία τους, παράγουν μιὰ θεωρητικὴ γνῶση, βέβαια μόνο στὴν ἐφαρμογὴ τους στὰ ἐμπειρικὰ ἀντικείμενα, ἀλλ' ὅμως ἐφαρμοζόμενες σ' ἓνα ἀντικείμενο δεδομένο μέσω τοῦ καθαρῦ πρακτικοῦ λόγου, χρησιμεύουν ἐπίσης γιὰ τὴν καθωρισμένη σκέψη τοῦ ὑπεραισθητοῦ, ἐφ' ὅσον αὐτὸ καθορίζεται μόνο μὲ

τέτοια κατηγορήματα, πού ανήκουν αναγκαστικά στον δεδομένο *a priori* καθαρό πρακτικό σκοπό και στη δυνατότητά του. Μόνο ο θεωρητικός περιορισμός του λόγου κι' η πρακτική έκτασή του, τὸν ὀδηγοῦν στὴ σχέση ἐκείνη τῆς ἐπιστήτης, ὅπου ὁ λόγος μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθῇ σύμφωνα μὲ τὸ σκοπό. Τὸ παράδειγμα τοῦτο δείχνει καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλο, πὼς ὁ δρόμος πρὸς τὴ σοφία, γιὰ νὰ εἶναι σίγουρος κι' ὄχι ἀνεφάρμοστος, γιὰ μᾶς τοὺς ἀνθρώπους πρέπει ἀπαραίτητα νὰ περνᾷ ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη.

VIII. Γιὰ τὴν πίστη, πού προέρχεται ἀπὸ ἀνάγκη τοῦ καθαροῦ λόγου.

Μιὰ ἀνάγκη τοῦ λόγου στὴ θεωρητικὴ του χρῆση ὀδηγεῖ μόνο σὲ μιὰ ὑπόθεση, ἀλλὰ μιὰ ἀνάγκη τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου ὀδηγεῖ σὲ αἰτήματα· γιὰ τὴν πρώτη περίπτωση, ἀνεβαίνω ὅσο ψηλὰ θέλω ἀπ' τὸ παράγωγο στὴ σειρά τῶν ἀρχῶν κι' ἔχω ἀνάγκη μιᾶς πρώτης ἀρχῆς, ὄχι γιὰ νὰ δώσω σ' αὐτὸ τὸ παράγωγο (π. χ. στὸν αἰτιώδη σύνδεσμο τῶν πραγμάτων καὶ τῶν πραγμάτων καὶ τῶν μεταβολῶν στὸν κόσμος) τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, ἀλλὰ μόνο γιὰ νὰ ἱκανοποιήσω τὸ ἐρευνητικὸ μου λογικὸ στὴν ἐντέλεια, ἀναφορικὰ μ' αὐτὸ τὸ παράγωγο. Διακρίνω μπροστά μου, στὴ φύση, τάξη καὶ σκοπιμότητα, καὶ γιὰ νὰ βεβαιωθῶ γιὰ τὴν πραγματικότητά τους, δὲν ἔχω ἀνάγκη νὰ καταφύγω στὴν ἐμπειρία, ἀλλὰ, μόνο γιὰ νὰ τὶς ἐξηγήσω, χρειάζεται νὰ παραδεχθῶ μιὰ θεότητα, σὰν αἰτία των. Γιατὶ τότε, μιὰ καὶ πάντοτε θὰ εἶναι ἀβέβαιη καὶ ἀμφίβολη ἢ κατάληξη ἀπὸ ἓνα ἀποτέλεσμα σὲ μιὰ αἰτία καθοριστικὴ, καθὼς πρέπει νὰ τὴ σκεφτοῦμε στὸ Θεό, μιὰ τέτοια παραδοχὴ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ πάη πιὸ πάνω ἀπ' τὴ βαθμίδα ἐκείνη τῆς γνώμης.

πὸν γιὰ μᾶς τοὺς ἀνθρώπους εἶναι ἢ λογικώτερη (1). Ἐπίθετα, μιὰ ἀνάγκη τοῦ καθ' αὐτὸ πρακτικὸ ἢ λόγου βασιίζεται σ' ἓνα καθ' ἡκὸν μου, νὰ κάνω κάτι τί (τὸ ἀνώτατο ἀγαθὸ) ἀντικείμενο τῆς βούλησός μου, γιὰ νὰ τὸ ἐπιδιώξω μ' ὅλες τὶς δυνάμεις μου· σ' αὐτὴ ὅμως τὴν περίπτωση, πρέπει νὰ παραδεχτῶ τὴ δυνατότητα του, ἄρα καὶ τὶς προϋποθέσεις του, δηλ. τὸν Θεὸ, τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἀθανασία, γιὰτὶ δὲν μπορῶ νὰ τὶς ἀποδείξω μὲ τὸ θεωρητικὸ μου λόγο, μολοντὶ δὲν μπορῶ οὔτε νὰ τὶς ἀρνηθῶ. Τὸ καθ' ἡκὸν αὐτὸ βασιίζεται σ' ἓνα νόμο, πὸν πραγματικὰ εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητος ἀπ' τὶς τελευταῖες αὐτὲς προϋποθέσεις, καὶ ἀποδεικτικὰ βέβαιος καθ' ἑαυτὸν, βασιίζεται δηλ. στὸν ἠθικὸ νόμο. Ἐποὶ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἄλλο ὑποστήριγμα, πὸν νὰ βασιίζεται στὴν θεωρητικὴ γνώση τῆς ἐσωτερικῆς φύσης τῶν πραγμάτων ἢ στὸν ἀπόκρυφο σκοπὸ τῆς παγκόσμιας τάξης, ἢ σ' ἓνα δημιουργὸ πὸν θὰ κυβερνοῦσε τὸν κόσμον γιὰ νὰ τὸν ὑποχρεώσῃ σὲ πράξεις ἀπροϋπόθετα σύμφωνες πρὸς τὸ νόμο. Ἀλλὰ τὸ ἀντικειμενικὸ ἀποτέλεσμα αὐτοῦ τοῦ νόμου, δηλ. ἡ σύμφωνη πρὸς αὐτὸν πρὸ τῆς ἐπιδιώξεως τοῦ πρακτικὰ δυνατοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ, προϋποθέτει πῶς αὐτὸ τὸ ἀγαθὸ εἶναι τοῦλάχιστο δυνατό. Διαφορετικὰ θὰ

1) Ἀλλὰ κι' ἐδῶ ἀκόμη δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ φέρουμε γιὰ δικαιολογία μιὰ ἀνάγκη τοῦ λόγου, ἂν δὲν εἶχαμε πρὸς στὰ μάτια μας μιὰ προβληματικὴ, ἀλλ' ἀπαραίτητη, ἔννοια τοῦ λόγου, τὴν ἔννοια δηλ. ἐνὸς ἀπόλυτου ἀναγκαίου ὄντος. Πρέπει τώρα ἡ ἔννοια αὐτὴ νὰ καθοριστῇ· καὶ τοῦτο γίνεται ἂν προστεθῇ ἡ τάση πρὸς τὴν εὐρυνση, ἢ ὑποκειμενικὴ αἰτία μιᾶς ἀνάγκης τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, μιᾶς ἀνάγκης δηλ. νὰ καθοριστῇ καλλίτερα ἢ ἔννοια ἐνὸς ἀναγκαίου ὄντος πὸν ὀφείλει νὰ χρησιμεύσῃ σ' ἄλλα γιὰ πρώτη ἀρχή· νὰ γνωστῇ δηλ. αὐτὸ τὸ ὄν. Χωρὶς αὐτὰ τὰ προηγουμένα προβλήματα δὲν ὑπάρχει καμμιά ἀνάγκη, τοῦλάχιστον τοῦ καθ' αὐτὸ ἢ λόγου, οἱ ἄλλες εἶναι ἀνάγκες τῆς κλίσης.

ἦταν πρακτικὰ ἀδύνατο, τὸ ν' ἀποβλέπουμε στὸ ἀντι-
 κείμενο μᾶς ἔννοιαι, ποὺ νὰ εἶναι κατὰ βάθος κενὴ
 καὶ χωρὶς ἀντικείμενο. Τώρα τὰ αἰτήματα ποὺ ἀγαφέ-
 ραμε ἀφοροῦν μόνο τὶς προϋποθέσεις τῆς δυνάτο-
 τητας τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ, φυσικὲς ἢ μεταφυσικὲς.
 Ἀφοροῦν δηλ. μὲ μιὰ λέξη ἐκεῖνες ποὺ ὑπάρχουν στὴ
 φύση τῶν πραγμάτων, ὄχι γιὰ ἓνα αὐθαίρετο θεωρητικὸ
 σκοπὸ, ἀλλὰ γιὰ ἓνα σκοπὸ πρακτικὰ ἀναγκαῖο τῆς
 καθαρῆς λογικῆς βούλησης, ποὺ ἐδῶ δὲν διαλέ-
 γεται, ἀλλὰ ὑπακούει σ' ἓνα αὐστηρὸ δίδαγμα τοῦ
 λόγου, ποὺ ἔχει τὴν βάση του, ὑποκειμενικά, στὴ
 φύση τῶν πραγμάτων, καθὼς πρέπει παγκόσμια νὰ κρι-
 θοῦν μὲ τὸν καθαρὸ λόγον, καὶ ποὺ δὲ βασίζεται πιά σὲ
 μακρίση, ἢ ὅποια γιὰ τὸ σκοπὸ ἐκείνου, ποὺ τὸ
 ἐπιθυμοῦμε ἀπὸ καθαρὸ ὑποκειμενι-
 κὲς αἰτίες, δὲν ἔχει καθόλου τὸ δικαίωμα νὰ παρα-
 δεχτῆ ἀμέσως σὰ δυνατὰ τὰ μέσα, ποὺ ὀδηγοῦν πρὸς
 τὴν ἐπίτευξή του, ἢ νὰ παραδεχτῆ σὰν ἐντελῶς πραγμα-
 τικὸ τὸ ἀντικείμενό του. Ὑπάρχει λοιπὸν ἡ ἀνάγκη αὐ-
 τῆ ἀπὸ μιὰ ἀποψη ἀπολύτως ἀναγκαῖα, καὶ δικαιολογεῖ
 τὴν παραδοχὴ τῆς ὄχι-ἀπλῶς σὰν ἐπιτρεπτῆ ὑπόθεσι,
 ἀλλὰ σὰν αἶτημα ἀπὸ πρακτικὴ ἀποψη καὶ, ἂν παρα-
 δεχτοῦμε πῶς ὁ καθαρὸς ἠθικὸς νόμος ὑποχρεώνει μὲ
 αὐστηρότητα τὸν καθένα σὰν προσταγῆ (ὄχι σὰν κανό-
 νας σωφροσύνης) τότε ὁ τίμιος ἄνθρωπος μπορεῖ πολὺ
 καλὰ νὰ πῆ: θέλω νὰ ὑπάρχη Θεός· θέλω ἢ ὑπαρξή
 μου σ' αὐτὸ τὸν κόσμον, ἀκόμα κι' ἔξω ἀπ' τοὺς φυσι-
 κοὺς δεσμούς, νὰ ἐξακολουθῆ νὰ ὑπάρχη σ' ἓνα καθαρὸ
 νοητικὸ κόσμον καὶ θέλω, τέλος, ἢ διάρκειά μου νὰ μὴν
 ἔχει τέλος· ἐπιμένω σ' αὐτὸ καὶ δὲν ἐπιτρέπω νὰ μοῦ
 ἀφαιρεθῆ αὐτὴ ἢ πίστι· μιὰ κι' αὐτὴ εἶναι ἡ μοναδικὴ
 περίπτωση, ὅπου τὸ συμφέρο μου, καθορίζει ἀναπόφευ-
 κτα τὴν κρίση μου, χωρὶς νὰ προσέχη στὰ διάφορα σο-
 φίσματα, ὅσο λίγο κι' ἂν εἶμαι ἱκανὸς ν' ἀποκριθῶ σ'
 αὐτὰ καὶ ν' ἀντιταχθῶ στὰ πρὸ εὐλογοφανῆ.

*

* *

Γιὰ νὰ ἐμποδίσω τὶς κακῆς ἐρμηνεῖες κατὰ τὴ χρησιμοποίηση μιᾶς τόσο ἀσυνήθιστης ἔννοιας, μιᾶς καθαρῆς λογικῆς πρακτικῆς πίστεως, θὰ προσθέσω ἀκόμα μιὰ παρατήρηση. — Μποροῦσε νὰ νομιστῇ πὸς αὐτὴ ἡ λογικὴ πίστις δηλώνεται ἐδῶ σὰν μιὰ προσταγή, νὰ παραδεχτοῦμε δηλαδή τὸ ἀνώτατο ἀγαθὸ σὰν δυνατό. Ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ νοηθῇ μιὰ πίστις κατὰ διαταγὴν. Θὰ δοῦμε ὅμως πὸς δὲν πρόκειται γιὰ τοῦτο, ἂν θυμηθοῦμε ἐκεῖνο ποὺ στὴν προηγούμενη ἀνάλυσις ζητήθηκε νὰ παραδεχτοῦμε γιὰ τὸ ἀνώτατο ἀγαθὸ καὶ θὰ δοῦμε πὸς δὲν μπορεῖ καθόλου νὰ διαταχτῇ νὰ παραδεχτοῦμε αὐτὴ τὴ δυνατότητα, οὔτε ἀξιῶνεται καμμιά πρακτικὴ πρόθεσις νὰ τὴν παραδεχτοῦμε, ἀλλ' ὅτι ὁ θεωρητικὸς λόγος ὀφείλει νὰ τὴν παραδεχτῇ, χωρὶς νὰ τοῦ ζητηθῇ.

Γιατὶ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ θέλῃ νὰ βεβαιώσῃ, πὸς εἶναι καθ' ἑαυτὴν ἀδύνατη στὰ λογικὰ ὄντα ἡ ἀξιότητα τοῦ νὰ εἶναι εὐτυχισμένα, ἀξιότητα σύμφωνη πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμο, σχετικὰ μὲ μιὰ ἀνάλογη πρὸς αὐτὴ τὴν ἀξιότητα κατοχὴ τῆς εὐτυχίας. Σχετικὰ μὲ τὸ πρῶτο στοιχεῖο τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ, γιὰ ὅ,τι δηλ. ἀφορᾷ τὴν ἠθικότητα, ὁ ἠθικὸς νόμος μᾶς δίνει ἀπλῶς ἓ μιὰ προσταγή· καὶ ἡ δυνατότητα τοῦ ν' ἀμφιβάλλουμε γι' αὐτὸ τὸ στοιχεῖο, θὰ ἦταν τὸ ἴδιο σὰν νὰ ἀμφιβάλλουμε γιὰ τὸν ἠθικὸ νόμο. Ἀλλὰ γιὰ τὸ δεύτερο στοιχεῖο αὐτοῦ τοῦ ἀντικειμένου, δηλ. γιὰ τὴν ἐξακολουθητικὰ ἀνάλογη πρὸς αὐτὴ τὴν ἀξιότητα εὐτυχία, ἡ δυνατότητα τοῦ νὰ παραδεχτοῦμε αὐτὴ τὴν εὐτυχία γενικὰ δὲν ἔχει καθόλου ἀνάγκη ἀπὸ μιὰ προσταγή, γιατί κ' ὁ θεωρητικὸς λόγος δὲν περιέχει τίποτα τὸ ἀντίθετο: μόνο ὁ τρόπος, κατὰ τὸν ὁποῖο πρέπει ν' ἀντιλαμβανόμεσθε μιὰ τέτοια ἁρμονία τῶν φυσικῶν νόμων μὲ τοὺς νόμους τῆς ἐλευθερίας, ἔχει πάνω του κάτι, ποὺ σχετικὰ μ' αὐτὸ μᾶς δίνεται μιὰ εὐχέρεια ἐκλογῆς, γιατί ὁ θεωρητικὸς λόγος δὲν ἀποφασίζει σχετικὰ μ' αὐτὸ μ' ἀποδεικτικὴ βε-

βαιότητα, και μπορεί να ὑπάρχη ἐδῶ ἓνα ἠθικὸ ἐνδιαφέρον πὺν νὰ δίνη τὴν ἀποφασιστικὴν ψῆφον.

Εἶπα πῶς πᾶνω, πὺς ἡ ἐντελῶς ἀνάλογη μετὰ τὴν ἠθικὴν ἀξία εὐδαιμονία εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπιτευχθῆ κατὰ μιὰ ἀπλὴ φυσικὴ πορεία τῶν πραγμάτων στὸν κόσμον. Ἄρα ἀπ' αὐτὴ τὴν πλευρᾶν, δὲν ἦταν δυνατόν νὰ γίνῃ παραδεχτὴ ἡ δυνατότητα τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ, παρὰ μόνον ἂν παραδεχόμεστε ἓναν ἠθικὸν δημιουργὸν τοῦ κόσμου. Φυλάττειται ἀπὸ τὸ νὰ περιορίσω τὴν κρίσιν αὐτὴν στοὺς ὑποκειμενικοὺς ὅρους τοῦ λόγου μας, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω αὐτὸν τὸν περιορισμὸν μόνον ὅταν θᾶπρεπε νὰ καθοριστῆ καλύτερα ὁ τρόπος τῆς δημιουργίας της. Πραγματικᾶ, ἡ ἀδυναμία πὺν ἀναφέραμε, εἶναι ἀπλῶς ὑποκειμενικὴ· δηλ., τὸ λογικὸν μας βρίσκει πὺς γι' αὐτὸ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐννοηθῆ, σὲ μιὰ ἀπλὴ φυσικὴ πορεία, ἓνας σύνδεσμος μετὰ τόση ἀκρίβεια καθωρισμένος καὶ τόσο ἐξακολουθητικᾶ ἀνάλογος πρὸς σκοποὺς, μεταξὺ δυὸ στοιχείων τοῦ κόσμου, πὺν συμβαίνουν σύμφωνα μετὰ τόσο διαφορετικοὺς νόμους. Καθὼς σὲ κάθε ἄλλο πρᾶγμα, πὺν στὴ φύσιν εἶναι σύμφωνα μετὰ σκοποὺς, τὸ λογικὸν μας δὲν μπορεί οὔτε νὰ δείξῃ τὸ ἀδύνατον τῆς ὑπαρξῆς τοῦ συνδέσμου αὐτοῦ σύμφωνα μετὰ παγκόσμιους φυσικοὺς νόμους, οὔτε νὰ τὸ θέσῃ κάτω ἀπὸ ἐντελῶς ἀντικειμενικὰς ἀρχάς.

Πρόκειται τῶρα νὰ πάρουμε μιὰ ἀπόφασιν σχετικὰ μετὰ τὴν ἀβεβαιότητα τοῦ θεωρητικοῦ λόγου. Ἡ προσταγὴ τῆς ἐπιδίωξης τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ ἔχει ἀντικειμενικὰς βάσεις (βασίζεται στὸν πρακτικὸν λόγον). Ἡ δυνατότητα τοῦ ἀγαθοῦ αὐτοῦ γενικᾶ ἔχει ἐπίσης ἀντικειμενικὰς βάσεις (βασίζεται στὸν θεωρητικὸν λόγον, πὺν δὲν περιέχει τίποτα τὸ ἀντίθετον). Ἄλλὰ δὲν μπορεί ν' ἀποφασισθῆ ἀντικειμενικᾶ ὁ λόγος γιὰ τὸν τρόπον, σύμφωνα μετὰ τὸν ὅποιον ὀφείλουμε νὰ παρουσιάσουμε αὐτὴν τὴν δυνατότητα, ἂν σύμφωνα μετὰ παγκόσμιους φυσικοὺς νόμους, χωρὶς ἓνα σοφὸν δημιουργὸν πὺν νὰ κυβερνάει τὴν φύσιν· ἢ μόνον μετὰ τὸν

παραδεχτούμε αὐτὸν τὸ δημιουργό. Ἐδῶ ἀνακατεύεται μὲν ὑποκειμενικὴ προϋπόθεση τοῦ λόγου : ὁ μοναδικὸς τρόπος, ποὺ τοῦ εἶναι θεωρητικὰ δυνατός, γιὰ ν' ἀντιληφθῇ τῆ συμφωνία τοῦ κράτους τῆς φύσης μετὰ τὸ κράτος τῶν ἠθῶν, σὰν προϋπόθεση τῆς δυνατότητας τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ, καὶ ταυτόχρονα ὁ μόνος τρόπος ποὺ ὠφελεῖ τὴν ἠθικότητα (ποὺ ὑπόκειται σ' ἓναν ἀντικειμενικὸν νόμο τοῦ λόγου). Ἀφοῦ ἡ ἐπιδίωξις τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ, εἶναι ἀντικειμενικὰ (ἀλλὰ μόνον δυναμικῶς τοῦ πρακτικοῦ λόγου) ἀναγκαῖα, ἀλλὰ ταυτόχρονα ὁ τρόπος, σύμφωνα μετὰ τὸν ὁποῖο θέλουμε νὰ νοοῦμε σὰν δυνατὸ αὐτὸ τὸ ἀγαθόν, ἐξαρτᾶται ἀπ' τὴν προτίμησίν μας, σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία ὁμῶς ἓνα ἐλεύθερο συμφέρον τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ λόγου ἀποφασίζει νὰ παραδεχτῇ ἓνα σοφὸν δημιουργὸν τοῦ κόσμου. Ἡ ἀρχή, κατὰ τὴν ὁποία καθορίζεται αὐτὴ ἡ κρίσις μας, εἶναι βέβαια ὑποκειμενικὴ, σὰν ἀνάγκη, ἀλλὰ ταυτόχρονα σὰν μέσο ἐπιδίωξης ἐκείνου ποὺ εἶναι ἀντικειμενικὰ (πρακτικὰ) ἀναγκαῖο, εἶναι ἐπίσης ἡ ἀρχὴ μιᾶς πίστεως τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ λόγου. Αὐτὴ ἡ πίστις δὲν ἔχει διαταχτῆ, ἀλλὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἠθικὴν πρόθεσιν, σὰν αὐθόρμητος καθορισμὸς τῆς κρίσεως μας, ποὺ εὐνοεῖ τὸν ἠθικὸν σκοπὸν (τὸν διαταγμένο). Συμφωνεῖ, ἄλλωστε, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν θεωρητικὴν ἀνάγκη τοῦ λόγου, τὸ νὰ παραδεχτούμε τὴν ὑπαρξίν τοῦ σοφοῦ αὐτοῦ δημιουργοῦ καὶ νὰ τὴν βάλουμε γιὰ βάση τῆς χρησιμοποίησιν τοῦ λόγου. Γι' αὐτὸ οἱ μὲν καλὴ πρόθεσις ἄνθρωποι, μποροῦν βέβαια συχνὰ ν' ἀμφιβάλλουν, ἀλλὰ ποτὲ δὲν θὰ καταλίξουν στὴν ἀπιστίαν

ΙΧ.—Γιὰ τὴν σοφὰ προσαρμοσμένη ἀναλογία τῶν δυνάμεων τῆς γνώσης τοῦ ἀνθρώπου, σχετικὰ μὲ τὸν πρακτικὸν του καθορισμό.

Ἄν ἡ ἀνθρώπινη φύσις εἶναι καθωρισμένη ἔτσι πού ν' ἀποβλέπη στο ἀνώτατο ἀγαθόν, πρέπει νὰ παραδεχτῆ, πὺς καὶ τὸ μέτρο τῶν δυνάμεων τῆς γνώσης της, εἰδικὰ ἡ μεταξὺ τῶν δυνάμεων αὐτῶν σχέση, εἶναι προσαρμοσμένη σ' αὐτὸ τὸν σκοπὸ. Ἀλλὰ ἡ κριτικὴ τοῦ καθαρῶ ἤ ε ω ρ η τ ι κ ο ῦ λόγου ἀποδείχνει τὴ μεγαλύτερη ἀνεπάρκεια αὐτῆς τῆς δύνάμης νὰ λύσῃ σύμφωνα πρὸς τὸν σκοπὸ τὰ πιὸ σοβαρὰ προβλήματα, πού τῆς προτείνονται, μολονότι δὲν παραγνωρίζει τίς φυσικὰς ἐνδείξεις τοῦ λόγου αὐτοῦ, καὶ τὰ μεγάλα βήματα, πού μπορεῖ νὰ κίνη γιὰ νὰ πλησιάσῃ τὸ μεγάλο αὐτὸ σκοπὸ πού τοῦ προτείνεται χωρὶς ἄλλωστε νὰ τὸν πετυχαίνῃ ποτὲ μόνος του, οὔτε μὲ τὴ βοήθεια τῆς μεγαλύτερης γνωριμίας τῆς φύσης. Φαίνεται λοιπόν, πὺς σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἡ φύσις, στὸ νὰ μᾶς προικίσῃ μὲ μιὰ δύναμη ἀπαραίτητη γιὰ τὸ σκοπὸ μας, φέρθηκε σὰν μητροιά.

Ἄν, τώρα, παραδεχτοῦμε πὺς αὐτὴ ἡ φύσις ὑπῆρξε συγκαταβατικὴ στὴν ἐπιθυμία μας καὶ μᾶς ἔδωσε τὴν εὐφυΐα καὶ τὰ φῶτα, πού θὰ θέλαμε νὰ κατέχουμε, ἡ πού πολλοὶ ἐλπίζουν πὺς τὰ κατέχουν, ποιά θὰ ἦταν ἡ συνέπεια τούτου; Τοῦτο θ' ἀρκοῦσε γιὰ νὰ μεταβαλότανε σύχρονα καὶ ἡ φύσις μας ὀλόκληρη, οἱ κ λ ἰ σ ε ι ς πού ὅμως ἔχουν πάντοτε τὴν πρώτη λέξη, θὰ ζητοῦσαν τὴν ἱκανοποίησίν τους καὶ, ἐνωμένες μὲ τὸ λογικὸ στοχασμό, τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ καὶ ἐξακολουθητικὴ ἱκανοποίηση, πού ὀνομάζεται εὐτυχία. Μετὰ θὰ μιλοῦσε ὁ ἠθικὸς νόμος, γιὰ νὰ περιλάβῃ τίς κλίσεις αὐτὲς στὰ ὅρια πού τοὺς ἀρμόζουν ἢ μᾶλλον γιὰ νὰ τίς ὑποτάξῃ ὅλες μαζὺ σ' ἓνα σκοπὸ ἀνώτερο καὶ πού δὲ σχετίζεται μὲ καμμιά κλίση. Ἀλλὰ παρ' ὅλο τὸν ἀγῶνα τῆς ἠθικῆς

πρόθεσης με τις κλίσεις, ἢ ψυχὴ θ' ἀποκτοῦσε σιγὰ—σιγὰ
 τὴν ἠθικὴν δύναμιν κι' ὁ Θεὸς καὶ ἡ αἰωνιότητα στὸ τρο-
 μακτικὸ τους μεγαλεῖο θὰ στεκόντουσαν πάντα μπροστὰ
 στὰ μάτια μας (γιατί ὅ,τι μπορούμε νὰ τ' ἀποδείξουμε,
 σχετικὰ μετὰ τὴν βεβαιότητά του, ἔχει τὴν ἴδια ἀξία μ' ὅ,τι
 βλέπουμε μετὰ τὰ μάτια μας), Ἡ παρανομία σιγούρα θὰ
 ἐμποδιζότανε καὶ θὰ ἐκτελούσαμε ὅ,τι ἔχει διαταχτῆ.
 Ἀλλὰ ἀφοῦ με καμμιὰ προσταγὴ δὲν μπορεῖ νὰ μπῆ μέ-
 σα μας ἢ πρὸ ἑσῆ, πού σύμφωνα μ' αὐτὴν θὰ πρέπει
 νὰ τελεσθοῦν οἱ πράξεις, κι' ἡ αἰτία τῆς δραστηριότητος
 θὰ ἦταν πάντοτε ἔξω τε ρ ι κ ἢ, καὶ ἄρα ὁ λόγος δὲν
 θὰ χρειάζότανε νὰ προσπαθῆσῃ νὰ μαζέψῃ τις δυνάμεις
 του γιὰ ν' ἀντισταθῆ στίς κλίσεις μετὰ τὴν παράστασιν τῆς
 ἀξιοτήτος τοῦ νόμου. Γιὰ τοῦτο τὸ μεγαλύτερο μέρος
 τῶν πράξεων πού θὰ ἦσαν σύμφωνες μετὰ τὸν ἠθικὸν
 νόμον θὰ γινόντουσαν ἀπὸ φόβον, μόνον λίγες ἀπὸ ἐλπίδα
 καὶ καμμιὰ γιὰ τὸ καθῆκον. Ἀλλὰ δὲν θὰ ὑπῆρχε κα-
 θόλου ἠθικὴ ἀξία τῶν πράξεων, πού μόνον ἀπ' αὐτὴν
 ἐξαρτᾶται στὰ μάτια τῆς ὑπέριστατης σοφίας ἡ ἀξία τοῦ
 προσώπου καὶ τοῦ κόσμου. Ἡ διαγωγὴ τοῦ ἀνθρώπου,
 ἐφ' ὅσον ἡ φύσιν του θὰ παρέμενε ὅπως ἔχει σήμερον,
 θὰ μεταβαλλότανε σ' ἓναν ἀπλὸν μηχανισμόν, ὅπου, κα-
 θὼς στὰ θέατρα μετὰ τις μαριονέτες, ὅλα θὰ κινιόντου-
 σαν καλὰ, ἀλλὰ στίς φιγούρες δὲν θὰ ὑπῆρχε καμ-
 μιὰ ζωή. Ἐπειδὴ τώρα γιὰ μᾶς τὸ πρᾶγμα εἶναι τελείως
 διαφορετικόν, ἀφοῦ, μ' ὅλην τὴν προσπάθειαν τοῦ λογικοῦ
 μας, ἔχουμε γιὰ τὸ μέλλον μιὰ ὄψιν ἀρκετὰ σκοτεινὴν κι'
 ἀμφίβωλον κι' ὁ δημιουργὸς τοῦ κόσμου μᾶς ἀφίνει μόνον
 νὰ εἰκάζουμε κι' ὄχι νὰ διακρίνουμε ἢ ν' ἀποδείξουμε
 μετὰ σαφήνειαν τὴν ὑπαρξὴν καὶ τὸ μεγαλεῖο του. Κι' ἀντί-
 θετα ὁ ἠθικὸς νόμος μέσα μας, χωρὶς νὰ μᾶς ὑπόσχε-
 ται τίποτε καὶ χωρὶς νὰ μᾶς ἀπειλεῖ, ἀπαιτεῖ τὸν πιὸ
 ἀνυστερόβουλον σεβασμόν. Ὁ σεβασμὸς αὐτός, ἄλλωστε,
 ὅταν γίνῃ ἐνεργῆτικὸς καὶ κυρίαρχος, μόνον τότε καὶ
 μόνον γι' αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δοῦμε, ἀλλὰ πολὺ ἀδύ-

νατα, στὸ κράτος τοῦ ὑπεραισθητοῦ. Ἔτσι μπορεῖ πολὺ καλὰ νὰ ὑπάρξῃ μιὰ πρόθεση πραγματικὰ ἠθικὴ κι' ἀφιερωμένη ἄμεσα στὸ νόμο καὶ τὸ λογικὸ πλᾶσμα μπορεῖ νὰ γίνῃ ἄξιο νὰ μετάσχη στὸ ἀνώτατο ἀγαθό, πὺν εἶναι ἀνάλογο μὲ τὴν ἠθικὴ προσωπικὴ του ἄξια, κι' ὄχι ἀπλῶς μὲ τίς πράξεις του. Θὰ μπορούσε λοιπὸν κι' ἐδῶ ἀκόμα νὰ εἶναι ἀληθινὸ ἐκεῖνο πὺν ἡ σπουδὴ τῆς φύσης καὶ τοῦ ἀνθρώπου μᾶς διδάσκει μὲ ἐπάρκεια: πῶς ἡ ἀπροσμέτρητη σοφία, πὺν εἶναι ἡ αἰτία τῆς ὑπαρξίς μας, δὲν εἶναι λιγώτερο ἄξια σεβασμοῦ γιὰ, ὅ,τι μᾶς ἀρνήθηκε, ἀπ' ὅ,τι εἶναι γιὰ κεῖνο πὺν μᾶς παρὰχώρησε.